

دانشنامه زبان و ادب فارسی

جلد چهارم

سندبادنامه - فردوسی

به سرپرستی

اسماعیل سعادت

تهران ۱۳۹۱

دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی

جلد چهارم

چاپ اول: ۱۳۹۱

تعداد: ۳۰۰۰ نسخه

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: فرهنگستان زبان و ادب فارسی

چاپ و صحافی: کاوا

همهٔ حقوق برای فرهنگستان زبان و ادب فارسی محفوظ است

ناشر: فرهنگستان زبان و ادب فارسی

تهران، بزرگراه حقانی، مجموعهٔ فرهنگستانها، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تلفن: ۸۸۶۴۲۴۴۸-۸۸۶۴۲۴۳۹

کدپستی: ۱۵۳۸۶۳۳۲۱۱؛ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۶۳۹۴

قیمت: ۴۰۰,۰۰۰ ریال

سرشناسه	سعادت، اسماعیل، ۱۳۰۴ -
عنوان و نام پدیدآور	دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی / به سرپرستی اسماعیل سعادت -
مشخصات نشر	تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی؛ ۱۳۸۴ -
مشخصات ظاهری	ج ۱: ۲۸×۲۲ س م -
فروست	فرهنگستان زبان و ادب فارسی؛ ۱ -
شابک	دوره: ۹۶۴-۷۵۳۱-۲۶-۵؛ ۱۲۰۰,۰۰۰ ریال؛ ج ۱: ۹۶۴-۷۵۳۱-۴۰-۰؛ ۱۵۰,۰۰۰ ریال؛ ج ۲: ۹۶۴-۷۵۳۱-۶۲-۱؛ ۲۰۰,۰۰۰ ریال؛ ج ۳: ۹۷۸-۹۶۴-۷۵۳۱-۹۰-۰؛ ج ۴: ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۳-۲۱-۷
وضعیت فهرست‌نویسی	فایا
یادداشت	ص.ع. به انگلیسی: Esmā'il Sa'adat. Encyclopaedia of Persian language and literature
یادداشت	ج ۲ (چاپ اول: ۱۳۸۶) -
یادداشت	ج ۳ (چاپ اول: ۱۳۸۸) (فایا) -
یادداشت	ج ۴ (چاپ اول: ۱۳۹۱) (فایا) -
مندرجات	ج ۱: ۱. اب - برزویه - ج ۲: برندق خمندی - حیرتی تویی - ج ۳: خازنجی - سنایی غزنوی - ج ۴: سندبادنامه - فردوسی - ادبیات فارسی - دایرةالمعارفها - دایرةالمعارفها و واژه‌نامه‌ها - فرهنگستان زبان و ادب فارسی - ۱۳۸۴ / ۷ د ۲ / PIR ۳۳۲۱ / ۸ / ۳
موضوع	
موضوع	
شناسهٔ افزوده	
رده‌بندی کنگره	
رده‌بندی دیویی	
شمارهٔ کتابشناسی ملی	۸۴-۱۶۶۸۱ م

ISBN 978-600-6143-21-7 (vol.4)

شابک ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۳-۲۱-۷ (ج ۴)

ISBN 964-7531-26-5 (set)

شابک ۹۶۴-۷۵۳۱-۲۶-۵ (دوره)

طَبَاقِ نَك: تَضَاة

طَبَرِ سْتَان. ناحیه شمالی کوههای البرز، میان گرگان و گیلان در سده‌های نخستین اسلامی. از شمال کوههای البرز در کتیبه‌ها و کتابهای فارسی میانه همچون «تیشخوار» «تیشخوارگر» یاد شده که یادگاری از آن در متون کهن فارسی دیده می‌شود (بک، ص 287، مینوی خرد، ص ۴۴؛ بندهش، ص ۱۷، ۱۳۷؛ ابن‌اسفندیار، ص ۵۶؛ مارکوارت، ص 94، 129). نام طبرستان در متون فارسی میانه آمده است (بندهش، ص ۷۲، ۷۴، ۷۶؛ زند بهمن یسن، ص ۱۴) که نشان می‌دهد که این نام، به احتمال، در پایان دوره ساسانی، به ناحیه‌ای در شمال البرز اطلاق می‌شده، ولی توصیفی از آن نیامده است. متون کهن تاریخی و جغرافیایی این نام را گسترش داده و به سرزمین میان گرگان و گیلان و، به احتمال، به بخش کوهستانی آن اطلاق کردند (لیسترانج، ص ۳۹۳-۳۹۴). در متون فارسی، طبرستان بخشی از «بذشخوارگر» دانسته شده که از «چالوس» تا «تمیشه» کشیده شده است (حدودالعالم، ص ۱۴۴؛ نامه تنسر، ص ۱۲۳؛ ابن‌اسفندیار، همان‌جا). آمل دست‌کم از اواخر دوره ساسانی مهم‌ترین شهر این ناحیه و مقر حاکم محلی آن، و ساری شهر مهم دیگر آن شمرده می‌شد (پاروک، ص 135؛ ژیزلن، ص 10، 44، 81، 119؛ دریایی، ص 25؛ حدودالعالم، ص ۱۴۵؛ لیسترانج، ص ۳۹۵). نام مازندران که ریشه پیش از اسلامی دارد و در پایان دوره ساسانی بر برخی نواحی غربی شاهنشاهی ساسانی اطلاق می‌شد، در ادامه آن سنت، نخست به نواحی ساحلی و سپس به سراسر طبرستان اطلاق شد، ولی از سده پنجم ق/ یازدهم م به بعد در نوشته‌ها به کار رفت (منشی‌زاده، ص 145؛ کیا، ص ۱۶۵-۱۶۶؛ خالقی مطلق، ص ۱۴۱۵؛ لیسترانج، ص ۳۹۴). بر پایه نامه تنسر (ص ۴۵)، گشنسپ نامی در دوره ساسانی بر طبرستان و پدشخوارگر فرمانروایی داشته است. افرادی از خاندان او و شاهزادگان ساسانی تا برافتادن ساسانیان بر این سرزمین حکومت می‌کردند (مارکوارت، ص 130؛ ستوده، ج ۳، ص ۱۴-۱۵). نخستین کوشش مسلمانان برای تسخیر طبرستان به دست سعید بن العاص در ۳۰ ق/ ۶۵۱ م انجام گرفت (مجموع التواریخ والقصص، ص ۲۸۳؛ مارکوارت، ص 131)، ولی تسخیر واقعی آن دیرتر از نواحی دیگر ایران روی داد. شاهزادگان ساسانی این سرزمین معروف به اسپهبدان بیش از یک سده پس از برافتادن ساسانیان در کوهستانهای آن مستقل باقی مانده و تا نیمه دوم سده دوم ق هنوز سکه‌ها به خط پهلوی ضرب می‌شد و ساکنان آن دین زردشتی داشتند (لیسترانج، ص ۳۹۴؛ مارکوارت، ص 130-133؛ ستوده، ج ۳، ص ۱۷).

ص ۱۰۹). از این رو، «آثار طالبوف را بایستی در پیدایش مقدمات گفتمان غریزدگی و نیز تا حدودی در پیدایش فکر حکومت اسلامی که در دهه‌های بعد و به ویژه در دوران پس از جنگ جهانی دوم بر فضای فکری و سیاسی ایران چیره شد و پیامدهای فراوان برجای نهاد، دارای اثر اساسی تلقی کرد» (همان، ص ۱۱۷). طالبوف در سال ۱۳۲۸ یا ۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۱ م در اقامتگاه خود درگذشت.

شایع: آدمیت، فریدون، «اندیشه‌های طالبوف»، سخن، ۱۶، ص ۸۵-تهران، ۱۳۲۵ ش؛ آریز پور، یحیی، از صبا تا نیما، تهران، ۱۳۵۰ ش؛ اعستصام‌الملک، یوسف، «طالبوف»، بهار، س ۱، ص ۱۰۹، تهران، ۱۳۲۹ ق؛ افشار، ایرج، «طالباق»، یغما، س ۳، ص ۵، تهران، ۱۳۳۰ ش؛ بالائی، کریمستف، پیدایش رمان فارسی، ترجمه مهوش قومی و نسریں غطاط، تهران، ۱۳۷۷ ش؛ بالائی، کریمستف و میشل کسوی بریس، سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی، ترجمه احمد کریمی حکاک، تهران، ۱۳۷۸ ش؛ باری نژاد، ایرج، «طالبوف تبریزی: منتقد ادبی ایران»، ایران‌شناسی، س ۲، ص ۳، آمریکا، ۱۳۶۹ ش؛ دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، تهران، ۱۳۶۱ ش؛ دهقانی، محمّد، پیشگامان نقد ادبی ایران، تهران، ۱۳۲۸ ش؛ رحمانیان، داریوش، «طالبوف، غرب و تجزیه‌ناشرته دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران»، تهران، ۱۳۸۲ ش؛ ۱۳۸۶ ش؛ رشیدی، شمس‌الدین، «طبولیت و جوانی رشیدی»، در زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی مرحوم میرزا حسن رشیدی، تهران، ۱۳۸۶ ش؛ رشیدی‌یاسی، غلامرضا، «طالبوف و کتاب احمد»، ایرانشهر، ش ۱، ص ۲، تهران، ۱۳۹۲ ش؛ ربیکا، یان، تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ابوالقاسم سزّی، تهران، ۱۳۸۲ ش؛ رینگر، مونیکا، «مدارس نوین در ایران قرن نوزدهم: رهیافت یومی برای مسئله نوسازی»، ترجمه فاطمه امان، ایران‌نامه، س ۱۸، ص ۲، آمریکا، ۱۳۷۹ ش؛ صدرهائسی، محمّد، تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان، ۱۳۶۴ ش؛ طالبوف، عبدالرحیم، مسائل‌المحسنین، به کوشش باقر مومنی، تهران، ۱۳۲۷ ش؛ همو، کتاب احمد، به کوشش باقر مؤمنی، تهران، ۱۳۳۶ ش؛ همو، «مکتوبهای چاپ نشده از طالبوف»، راهنمای کتاب، س ۱۲، ص ۱۰۹، تهران، ۱۳۲۸ ش؛ طباطبایی، جواد، تأملی درباره ایران: مکتب تبریز و مقدمات تجزیه‌خواهی، تبریز، ۱۳۸۵ ش؛ علی‌یگول، بیات‌مات ماگومدونا، «عبدالرحیم طالبوف: نویسنده روشنگر ایرانی و شخصیت اجتماعی داغستان»، ترجمه نوری محمّدزاده، تاریخ روابط خارجی، ش ۲۲، تهران، ۱۳۸۴ ش؛ فتحی، نصرت‌الله، «یک سند منتشر نشده مربوط به تاریخ مشروطیت یا فتوی طالبوف تبریزی به خط خودش»، یغما، س ۱۵، ص ۳، تهران، ۱۳۳۸ ش؛ همو، «یک نامه تاریخی از طالبوف تبریزی»، نگین، ش ۵۲، آبان ۱۳۲۸ ش؛ فتناهی، محمّدرضا، از گاتها تا مشروطیت (گزارشی کوتاه از تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتوادی ایران)، تهران، ۱۳۵۴ ش؛ قزوینی، محمّد، «وقایع معاصرین»، یادگار، س ۵، ص ۵، تهران، ۱۳۲۷ ش؛ کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، تهران، ۱۳۸۸ ش؛ نائل خانلری، پرویز، «نثر فارسی در دوره اخیر»، نخستین کنگره نویسندگان، تهران، ۱۳۲۶ ش.

حسن میرعبادی

ترجمه احمد تفضلی، تهران، ۱۳۵۴ش؛ نامه تنسر، به کوشش مجتبی مینوی و محمداسماعیل رضوانی، تهران، ۱۳۵۴ش؛

Back, M., *Die Sassanidischen Staatsinschriften, Acta Iranica* 18, Leiden, 1978; Daryaei, T., *Šahresrānīhā ī Ērānšahr*, California, 2000; Gyselen, R., *La géographie administrative de l'empire sassanide*, Paris, 1989; Marquart, J., *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorena'ci*, Berlin, 1901; Monchi-Zadeh, D., *Topographisch-historische Studien zum iranische Nationalepos*, Wiesbaden, 1975; Paruck, F.D.J., *Sassanian Coins*, Bombay, 1976.

مهرداد قدرت دیزجی

طَبْرَسِي، أَبُو عَلِي نَك: مَجْمَعُ الْبَيَانِ

طَبْرِي. ابوجعفر محمد بن جریر، مورخ، مفسر، فقیه، اصولی و محدث پرآوازه ایرانی. نام و نسب کامل تر او را بعضی نویسندگان به صورت ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید بن کثیر بن غالب الطبری (از جمله، خطیب بغدادی، ج ۲، ص ۵۴۸؛ سماعی، ج ۹، ص ۴۱) و بعضی به شکل محمد بن جریر بن یزید بن خالد (ابن خلکان، ج ۴، ص ۱۹۱) آورده‌اند. طبری، بنا بر روایتی از خود او، در آخر سال ۲۲۴ یا آغاز سال ۲۲۵ق در آمل زاده شد (ابن صلاح، ج ۱، ص ۱۱۱؛ یاقوت حموی، ج ۶، ص ۲۴۴۵). از خردسالی، به اهتمام پدر، در آمل به تحصیل علم روی آورد و به زودی قرآن را از بر کرد و به کتابت حدیث پرداخت (یاقوت حموی، ج ۶، ص ۲۴۴۶). در آغاز جوانی برای استفاده از محدثان و مفسران نامدار نخست به ری رفت و از استادانی پرآوازه چون محمد بن حمید رازی و مثنی بن ابراهیم اُکلی و احمد بن حماد دولابی حدیث و تفسیر و تاریخ شنید و نوشت. سپس برای استفاده از مجالس حدیث احمد بن حنبل، روی به بغداد نهاد. اما پیش از ورود او به بغداد، این حنبل درگذشت. طبری یکچند در بغداد ماند و آن‌گاه به واسط و بصره و کوفه رفت و در هرجا از استادان بزرگ، چون محمد بن موسی الحرشی، عماد بن موسی القزار، محمد بن عبدالاعلی الصنعانی، پشیر بن معاذ، محمد بن یشار بندار، ابوکریب محمد بن علاء همدانی، هناد بن السری و اسماعیل بن موسی استفاده‌ها کرد. سپس به بغداد بازگشت و باز به تحصیل فقه و نگارش حدیث نزد مشایخی مانند احمد بن یوسف ثعلبی، حسن بن محمد صباح، ابوسعید اصطخری پرداخت. مدتی بعد، گویا در ۲۵۳ق، روانه شام و مصر شد. یکچند در قسطنطین از استادان آن دیار استفاده کرد و آن‌گاه روی به شام نهاد و به تحصیل حدیث و تفسیر و فقه و قرائت نزد

خاندانهای دیگر طبرستان مانند باوندیان و پادوسپانان که تبار خود را به شاهزادگان ساسانی می‌رسانند تا سده‌های دراز بر بخشهایی از این سرزمین فرمانروایی داشتند (ستوده، ج ۳، ص ۱۵). پادشاهان خاندان زیاری (۳۱۶-۴۳۵ق)، به ویژه قابوس بن وشمگیر و منوچهر بن قابوس، از حامیان بزرگ شعرا و ادبای ایران بودند (دولت‌شاه سمرقندی، ص ۳۹-۴۰). عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر نویسنده قابوس‌نامه*، از شاهکارهای بزرگ ادب فارسی، از آن خاندان است.

طبرستان در ادبیات فارسی اغلب صحنه رویدادهای اساطیری است. در داستانهایی مربوط به کیومرث* و جمشید بیشتر همراه با دماوند* می‌آید (طبری، ص ۱۶۸، ۱۷۹، ۱۹۱)، و شهرهای آمل و ساری پایتختهای باستانی ایران در دوره فریدون* و منوچهر* دانسته شده است (فردوسی، ج ۱، ص ۹۲، ۱۵۴-۱۵۵، ۲۲۲؛ ج ۷، ص ۱۱۱). مشهورترین رویداد مربوط به این سرزمین تیراندازی آرش* کمانگیر است که در بسیاری از متون فارسی آمده است (طبری، ص ۳۴۹-۳۵۲؛ ابن بلخی، ص ۳۷-۳۹؛ ابن اسفندیار، ص ۶۱-۶۲؛ مجمل‌التواریخ والقصص، ص ۴۲-۴۳؛ همچنین نک: مینوی خرد، ص ۱۲۹-۱۳۰). بر پایه این متون، پس از آنکه افراسیاب* پادشاه تورانی، منوچهر، پادشاه پیشدادی، را در طبرستان محاصره کرد، هر دو پیمان بستند که افراسیاب به اندازه یک تیر پرتاب از خاک منوچهر را به او بازگرداند. پس از آنکه تیر و کمان خاصی آماده شد، آرش کمانگیر فرمان یافت که آن تیر را پرتاب کند. تیر آرش در شرق به مرز خراسان رسید و خود او بی‌جان بر زمین افتاد.

صنایع: ابن‌اسفندیار، تاریخ طبرستان، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۴۴ش؛ ابن بلخی، فارسنامه، به کوشش گای لیسترنج و ریونل آن نیکلسون، تهران، ۱۳۶۳ش؛ بلعی، ابوعلی، تاریخ بلعی، به کوشش محدثقی بهار و محمد پروین گنابادی، تهران، ۱۳۵۳ش؛ فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، نیویورک، بندهش، ترجمه مهرداد بهار، تهران، ۱۳۷۸ش؛ حدودالعالم من المشرق الی المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، ۱۳۶۶ش؛ خالقی مطلق، جلال، سخنهای دیرینه، به کوشش علی دهباشی، تهران، ۱۳۸۱ش؛ دولت‌شاه سمرقندی، امیرعلاءالدوله بختیاش، تذکره الشعراء، به کوشش محمد رضایی، تهران، ۱۳۶۶ش؛ زند بهمن بسن، ترجمه محدثقی راشد محصل، تهران، ۱۳۷۰ش؛ ستوده، منوچهر، از آستارا تا استرآباد، تهران، ۱۳۷۲ش؛ فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران، ۱۳۸۶ش؛ کیا، صادق، «شاهنامه و مازندران»، سخنرانیهای نخستین دوره جلسات سخنرانی و بحث درباره شاهنامه، تهران، ۱۳۵۰ش؛ لیسترنج، گای، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، ۱۳۶۴ش؛ مجمل‌التواریخ والقصص، به کوشش محدثقی بهار، تهران، ۱۳۰۹ش؛ مینوی خرد،

جمهوری اسلامی ایران

فرهنگستان زبان و ادب فارسی

دانشنامه زبان و ادب فارسی

